

ГРАМАТИЧНА ПРИРОДА ОПОСЕРЕДКОВАНОГО СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Статтю присвячено висвітленню особливостей синтаксичного зв'язку в реченнях з уточнювальними компонентами. Обґрунтовано підрядну природу опосередкованого синтаксичного зв'язку, реалізованого між уточнюваною одиницею, її синтаксичною домінантою та уточнювальним компонентом. Окреслено диференційні риси опосередкованого та напівпредикативного синтаксичних зв'язків. З'ясовано статус опосередкованого підрядного зв'язку на шкалі «одиночність – подвійність» та схарактеризовано техніку його оформлення.

Ключові слова: подвійний синтаксичний зв'язок, опосередкований синтаксичний зв'язок, синтаксична трійка, кореляція, апозиція, перехідність.

Вступ

У другій половині минулого століття, після запровадження поняття уточнювальних членів речення та обґрунтування їхньої диференціації від власне-відокремлених членів, гостро постала проблема граматичної сутності синтаксичного зв'язку, яким вони поєднані зі структурою основної конструкції. Досі це питання, попри доволі значну кількість досліджень, залишається дискусійним. Закономірно, що з плином часу коло синтаксичних одиниць, які репрезентують семантику уточнення чи пояснення, дещо розширилось. Сьогодні незаперечною є функційна близькість уточнювальних членів у структурі простого ускладненого речення та предикативних частин з пояснювальною семантикою в структурі складного речення, а надто з огляду на те, що в разі сполучникового оформлення зв'язку в конструкціях обох типів функціують ті самі сполучники й сполучні комплекси. Очевидно, це дало поштовх і до ототожнення типів синтаксичного зв'язку, що постають у простому ускладненому реченні з уточнювальним компонентом та у складному реченні з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами. У теоретичному мовознавстві представлено кілька поглядів на природу такого синтаксичного зв'язку. Одні лінгвісти вбачають у ньому ознаки підрядності (Кадочнікова, 2016), інші обстоюють його кваліфікацію як сурядного (Загнітко, 2004, 2, с. 164; Глазова, 2005, с. 6), треті аргументують його синкретичний підрядно-сурядний та сурядно-підрядний характер (Вихованець, 1993, с. 345; Городенська, 2010, с. 38–45), четверті

обґрунтовують реалізацію в таких конструкціях так званого пояснювального зв'язку, природа якого не відповідає цілком ні ознакам підрядності, ні сурядності (Уханов, 1974; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 364; Байдусь, 2009, с. 15), п'яті, навпаки, заперечують статус пояснення як специфічного типу зв'язку, натомість вважають його особливим синтаксичним значенням, що виникає внаслідок перерозподілу зв'язків у структурі речення (Чеснокова, 1980, с. 78). На нашу думку, уточнювальні члени речення й пояснювальні предикативні частини, незважаючи на їхнє спільне семантичне підґрунтя, на формально-граматичному рівні мають бути проаналізовані окремо, адже їм притаманна різна внутрішня організація. З огляду на це в пропонованій розвідці зосереджуємося на з'ясуванні особливостей синтаксичного зв'язку уточнювальних членів у структурі простого ускладненого речення.

Теоретичне підґрунтя

Небезпідставно значним кроком уперед у становленні теорії синтаксичних зв'язків вважають висвітлення І. Вихованцем механізму поєднання уточнювальних компонентів зі структурою базового речення та потрактування його як опосередкованого вияву підрядного зв'язку. Передумовою успішного розв'язання цієї проблеми, напевне, став розгляд розгортання зв'язку в межах не дво-, а тричленної конструкції, яку утворюють уточнюваний компонент, його синтаксична домінанта та уточнювальний компонент. Однією з визначальних ознак цього зв'язку є синтаксична

нерівноправність поєднаних ним елементів, «один з яких (залежний) підпорядковується опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного і залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку» (Вихованець, 1992, с. 28). З-поміж істотних ознак цього зв'язку І. Вихованець назвав специфічний набір сполучників (*тобто, або, а саме, зокрема* тощо), закріплені порядок компонентів (залежний у постпозиції щодо опорного) та їхню взаємозамінність. Як зазначає лінгвіст, поява цього зв'язку є результатом об'єднання двох семантично елементарних речень, одне з яких згортається в уточнювальний компонент (Там само), напр.: *Видавцям важко тоді, коли важко покуцям книг, тобто читачам* (Україна молода) ← *Важко покуцям книг + Покуці книг – це читачі*. Натомість А. Загнітко вважає, що опосередковані компоненти постають унаслідок об'єднання структурно однакових речень, яке супроводжує редукція компонентів тотожної семантики (Загнітко, 2004, 2, с. 36), напр.: *Видавцям важко тоді, коли важко покуцям книг, тобто читачам* (Україна молода) ← *Важко покуцям книг + Важко читачам*. Більш переконливою видається позиція І. Вихованця, оскільки об'єднання кількох елементарних речень, які відрізняються лексичним наповненням лише однієї синтаксеми, призводить до утворення конструкцій, ускладнених однорідними членами, а уточнюваний і уточнювальний компоненти не задовольняють ознаки однорідності. Семантико-синтаксичні відношення пояснення, що реалізує уточнювальний компонент щодо уточнюваного, ґрунтуються саме на понятті денотативної тотожності. І ці відношення тотожності між уточнюваним та уточнювальним компонентами експліковані відповідними сполучниками.

Окреслену концепцію підрядного опосередкованого зв'язку підтримали й інші науковці (Загнітко, 2004, 2, с. 36; Мірченко, 2004, с. 213–214; Кульбабська, 2011, с. 544; Кадочнікова, 2016). Водночас граматична природа сполучників, які є засобами вираження цього зв'язку, та лексичні особливості поєднаних ним компонентів зумовили й дещо інше трактування синтаксичного зв'язку уточнювальних компонентів. Зокрема, К. Городенська опосередкований зв'язок кваліфікує як сурядно-підрядний, оскільки для з'єднаних ним компонентів характерні водночас ознаки граматичної рівноправності / нерівноправності (Городенська, 2010, с. 38). Реалізацію цього зв'язку лінгвістка показує на прикладі *Так створюється*

мовний покруч, чи ... суржик (Борис Антоненко-Давидович), пояснюючи, що уточнювальний компонент *суржик* «граматично не залежить від компонента *мовний покруч*, але через його посередництво граматично пов'язаний із присудком *створюється*» (Городенська, 2010, с. 39). На думку дослідниці, пояснювально-ототожнювальні сполучники в таких конструкціях виконують подвійну функцію: поєднують сурядним зв'язком граматично рівноправні уточнюваний та уточнювальний компоненти та опосередкованим підрядним зв'язком уточнювальний компонент з опорним щодо уточнюваного або з предикативним ядром речення (Там само).

Є й ще інші погляди на природу зв'язку в таких конструкціях. Зокрема, автори академічної граматики російської мови констатують, що уточнювальний член синтаксично пов'язаний лише з одним компонентом – з тим, що й уточнюваний, а з останнім у нього лише змістовий зв'язок (Русская грамматика, 2005, с. 186). Інші мовознавці стверджують, що зв'язок уточнювальних компонентів з уточнюваними не відрізняється своєю сутністю від зв'язку відокремлених членів з опорними компонентами, і вслід за І. Распоповим трактовують його як аплікацію (Распопов, 1970, с. 40; Валгина, 1973, с. 59; Чикина, Шигуров, 2009, с. 143–144). Варто наголосити, що І. Распопов з-поміж визначальних ознак цього зв'язку виокремив те, що «обидва компоненти – опорний і підрядний – опиняються при цьому в тому самому синтаксичному відношенні до третього компонента» і «підрядний компонент не “складається” з опорним, а ніби “накладається” на нього й завдяки цьому уподібнюється йому в синтаксичних відношеннях з іншим компонентом речення» (Распопов, 1970, с. 41). Але всі ці риси збігаються з характеристиками тієї форми підрядного зв'язку, яку Є. Кротевич визначив терміном «кореляція» (Кротевич, 1959, с. 14–15) і яка під цією дефініцією відбита в сучасній науковій і навчальній літературі (Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 31–35; Загнітко, 2004, 1, с. 27; Мірченко, 2004, с. 209). Деякі вчені, як уже було зазначено, вважають за доцільне поряд із підрядним і сурядним типами синтаксичного зв'язку розрізняти ще й пояснювальний. Проте специфічні особливості цього зв'язку, що стали підґрунтям його виокремлення – спільність об'єкта номінації у пояснюваного й пояснювального членів, взаємозамінність у висловленні, відношення «означуване – означувальне» (Уханов, 1974, с. 339) – є переважно логіко-значеннєвими, тому, на нашу думку, їх доцільніше застосовувати до характеристики семантико-синтаксичних відношень між

поєднаними компонентами. Синтаксичні ж зв'язки відбивають формальні стосунки між компонентами конструкції, і підґрунтям їхньої кваліфікації насамперед постають граматичні чинники, а семантичні є супровідними. З огляду на це позначення «пояснювальний» видається умотивованим застосовувати для кваліфікації семантико-синтаксичних відношень, що виникають між відповідними одиницями, але аж ніяк не для характеристики синтаксичного зв'язку між ними. Щодо потрактування природи цього зв'язку цілком обґрунтованою і такою, що віддзеркалює механізм його розгортання, вважаємо номінацію «опосередкований».

Але адекватне висвітлення специфіки опосередкованого зв'язку насамперед залежить від розв'язання дискусії про його підрядну чи підрядно-сурядну граматичну природу. Це й зумовило мету пропонованої студії – з'ясувати наявність / відсутність синтаксичних залежностей (та напрямки їхнього розгортання в разі наявності) між компонентами тричленних конструкцій, утворених опосередкованим синтаксичним зв'язком, у структурі простого речення.

Методологічне підґрунтя дослідження

Загальна методологія дослідження ґрунтується на органічному поєднанні принципів структурної та функційної лінгвістики. Загальний напрям аналізу зумовлений засадничим принципом функційної граматики – від функції (значення) до форми. Синтаксичний зв'язок розглядаємо як формальне вираження семантичних відношень між мовними знаками реалій позамовного світу. Зважаючи на комплексну реалізацію речення на комунікативному, семантико-синтаксичному та формально-граматичному рівнях, синтаксичний зв'язок можемо визначити як опосередковане семантико-синтаксичним рівнем формальне віддзеркалення реальних зв'язків між реальними предметами довкілля. Це віддзеркалення відбувається у два етапи: 1) дійсні зв'язки між реаліями проектуються в семантико-синтаксичні відношення між синтаксемами на семантико-синтаксичному рівні організації речення; 2) семантико-синтаксичні відношення проектуються на формально-граматичний рівень, де постають у вигляді синтаксичних зв'язків між морфологічними втіленнями синтаксем. З огляду на це подвійний синтаксичний зв'язок кваліфікуємо як такий, що віддзеркалює реальні взаємозв'язки, що існують між трьома явищами позамовної дійсності водночас. Відповідно його граматична сутність полягає в одночасних граматичних «стосунках» залежності, взаємозалежності чи домінування одного компонента над двома іншими,

між якими теж реалізується певний тип граматичних «стосунків». Також спираємося на концепцію синтаксичних зв'язків І. Вихованця, який класифікує їх відповідно до напрямку синтаксичної залежності (Вихованець, 1992, с. 23). Тому, характеризуючи механізм реалізації подвійного синтаксичного зв'язку, визначаємо напрямком розгортання синтаксичних залежностей у межах синтаксичної трійки.

Вибір конкретних методів дослідження зумовлений його об'єктом і метою, тому домінантними тут постали аналіз за безпосередніми складниками, аналіз у термінах залежностей, а також прийоми дериваційного аналізу.

1. Домінування ознак гіпотаксису між уточнюваним та уточнювальним компонентами

Оскільки опосередкований синтаксичний зв'язок виникає між трьома компонентами водночас, з-поміж яких визначення синтаксичної домінанти щодо двох інших не викликає сумніву, то потрібно з'ясувати ознаки тієї лінії цього зв'язку, що розгортається безпосередньо між цими двома підпорядкованими компонентами, і зіставити їх з ознаками підрядності та сурядності. У реченнях на зразок *Буквально за квартал звернувши ліворуч, на Прорізу, Коцюба пішов лівим хідником <...>* (Олександр Ірванець) у лінії синтаксичного зв'язку між виокремленими компонентами превалюють ознаки гіпотаксису. По-перше, спостерігаємо чітке ранжування компонентів на головний і підпорядкований. Щоправда, цей розподіл на опорний і залежний компоненти відбувається у семантичній площині, але це не суперечить принципам реалізації підрядного синтаксичного зв'язку, позаяк для деяких його форм (як, наприклад, вільне поєднання чи кореляція) домінантним постає саме семантичний чинник. Навіть більше, неабияку роль він відіграє й у функціонуванні керування, адже це форма підрядного зв'язку, у якій реалізується валентне поєднання компонентів, а категорія валентності, як відомо, окрім морфологічного й синтаксичного рівнів, охоплює ще й семантичний, що зумовлює прогнозування залежного компонента не лише у відповідній морфологічній формі, а й з певним загальним лексичним значенням. По-друге, у розгляданих побудовах відбувається дублювання уточнювальним компонентом морфологічного вияву уточнюваного. І по-третє, між цими одиницями реалізуються пояснювальні, або апозитивні в широкому розумінні¹, семантико-синтак-

¹ Поділяємо позицію Б. Ключковського, який обґрунтовує витлумачення апозитиву як змістово-синтаксичних відношень, що «встановлюються між функціонально однотипними компонентами, яким властива номінативна спільність –

сичні відношення, які притаманні сполукам компонентів, хоч і спільнофункційних у системі мови, проте нерівноправних у конкретній реченнєвій структурі. А оскільки синтаксичний зв'язок – це формально-граматична проекція семантико-синтаксичних відношень, то специфіка пояснювальних відношень зумовлює їхнє співвідношення саме з підрядним синтаксичним зв'язком. Із сурядним зв'язком поєднання аналізованих одиниць зближує лише те, що вони здебільшого (але не повсюдно!) виражені словами тієї самої частиномовної належності. Водночас розходжень між цими двома зв'язками значно більше. І найголовніше, на нашу думку, полягає в тому, що уточнюваний та уточнювальний компоненти співвіднесені з тим самим денотатом, а не з різними, як компоненти, поєднані сурядним зв'язком. У таких конструкціях, як слушно зазначає А. Загнітко, «дві різні номінації віднесені до того самого об'єкта об'єктивної дійсності, але репрезентують цей об'єкт кожна у своєму аспекті» (Загнітко, 2004, 2, с. 36). До цього можна лише додати, що уточнювана й уточнювальна одиниці є двома номінаціями того самого явища об'єктивної дійсності поза реченням, але в конкретній синтаксичній структурі уточнювальна одиниця змінює свою номінативну функцію на характеризувальну, що, зі свого боку, зумовлює зміну її репрезентативного статусу: вона починає співвідноситися не з позначуваним явищем, а репрезентувати одну з його ознак. Інакше кажучи, між аналізованими елементами виникає змістова ієрархія, спричинена контекстом. Саме тому на семантико-синтаксичному рівні між уточнюваним й уточнювальним компонентами встановлюються відношення не ті, які зазвичай реалізуються між функційно рівноправними компонентами – еднальні, розділові, протиставні тощо. Відповідно на формально-граматичному рівні семантико-синтаксичні відношення між аналізованими елементами не можуть корелювати з сурядним зв'язком як таким, що забезпечує поєднання рівнофункційних компонентів. І насамкінець варто зазначити, що уточнювана й уточнювальна одиниці, на відміну від членів сурядних рядів, неоднаково взаємодіють

співвіднесеність з одним предметом чи взагалі явищем об'єктивної дійсності, а також відповідна, більша або менша, лексико-семантична спорідненість, внаслідок чого між ними встановлюється відносна (здебільшого ситуативна) тотожність, а між субстантивними компонентами – потенціальна предикативність» (Ключковський, 1963, с. 77). Згідно з цією концепцією, поєднання прикладки й означуваного слова є лише окремим випадком апозитивних конструкцій, до складу яких, окрім цього, входять й «інші синтаксичні утворення з синонімічними або контекстуально синонімізованими компонентами, тобто зближення і єдності, які охоплюють значну кількість так званих уточнюючих членів речення – обставин, присудків, означень, виражених несубстантивними лексико-граматичними засобами, тощо» (Ключковський, 1963, с. 78).

з третім компонентом: вони не є супідрядними стосовно третього компонента, уточнювальна одиниця підпорядковується синтаксичній домінанті (третьому компонентові) лише за посередництва уточнюваної. Якщо ж уточнювана одиниця виконує роль підмета, тобто перебуває з присудком у двобічному взаємозумовленому зв'язку, вона не опосередковує зв'язок уточнювального компонента з присудком, у такому разі уточнювальний компонент реалізує лише один зв'язок – з уточнюваним. Особливо яскраво це демонструють випадки, коли уточнюваний та уточнювальний субстантиви втілюють різні грами категорій числа й роду або особи, адже тоді дієслово-присудок ці категорії координує саме з уточнюваним компонентом, напр.: *А це могла – без бунту і заколоту – зробити єдина на той час людина, тобто Ви, Михайле Сергійовичу* (Борис Олійник); *Людина, тобто я, ходить уздовж паркової огорожі і уявляє собі цю зустріч* (Радій Полонський); *Прибув високий гість, тобто стара, іноді неприкрашена, правдомовна, часом очікувана цілим світом стара дама, ім'я якої: Всесвітня Історія* (Олександр Добржанський).

2. Нетотожність опосередкованого та напівпредикативного синтаксичних зв'язків

Треба зазначити, що також відомі спроби інтерпретувати синтаксичний зв'язок між уточнюваним й уточнювальним компонентами як напівпредикативний на підставі того, що останній має значення додаткової предикації та може бути трансформований у підрядну предикативну частину, як власне-відокремлені члени речення (Валгіна, 1973, с. 59; Чикина, Шигуров, 2009, с. 143). Звичайно, категорично заперечувати наявність предикативного відтінку у відношеннях між аналізованими одиницями не можна. Але предикативності в таких сполуках притаманний доволі високий ступінь згортання, тому вона має залишковий характер. Уточнювальному компонентові не властиві граматичні ознаки, притаманні відокремленим членам, які сполучаються з опорними напівпредикативним синтаксичним зв'язком. Семантика, виражена уточнювальною одиницею, репрезентована не як потенційна предикативна ознака певного предмета, а як уточнення його номінації, тобто вона не розгортається у відносному модально-часовому плані й не залежить від граматичного значення основної предикації. Цьому уточненню номінації не притаманна процесуальність, воно в реченнєвій структурі представлене як статична ознака. Уточнювальний компонент є знаком пропозиції, яка зазнала більшої конденсації, ніж пропозиція, представлена власне-відокремленими членами речення,

приєднаними напівпредикативним зв'язком. Не випадково О. Кульбабська, класифікуючи основні типи вторинної предикації за ступенем згортання елементарного речення в слово, словосполучення чи конструкцію з пропозитивною семантикою, відокремлені члени потрактовує виразниками додаткової предикації речення (Кульбабська, 2011, с. 130–132), а уточнювальні – стягненої предикації (Кульбабська, 2011, с. 117–122). Засаднича різниця між цими двома типами вторинної предикації полягає в тому, що напівпредикативні звороти «належать до надсегментного типу ускладнення, тобто напружують семантичну структуру речення» (Кульбабська, 2011, с. 132), а уточнювальні опосередковані члени як репрезентанти стягненої предикатики лише кількісно доповнюють структуру речення (Кульбабська, 2011, с. 120).

Уточнювальний компонент не намагається утримати двобічний синтаксичний зв'язок з уточнюваним, змінюючи своє морфологічне оформлення, або посісти напівцентральну позицію, зберігаючи зв'язок із модально-часовим планом основного предиката, як у випадку з відокремленими напівпредикативними членами, натомість він остаточно переміщується до периферійної зони речення. Синтаксичну похідність таких конструкцій вважаємо недостатнім аргументом для констатації напівпредикативного зв'язку між уточнюваним та уточнювальним компонентами. Адже за такою логікою підрядний детермінантний зв'язок і прислівний у формі узгодження, кореляції та вільного поєднання теж треба було б зарахувати до напівпредикативного, бо поширювачі, приєднані до синтаксичної домінанти цими формами зв'язку, теж є згорненими елементарними реченнями, пор.: *Листоноша чорноброва носить вісточки-листя* (Андрій Малишко) ← *Листоноша носить листя* + *Листоноша – чорноброва* + *Листя – це вісточка*; *Повітря тремтить від спеки* (Михайло Коцюбинський) ← *Повітря тремтить, тому що спека*.

3. Техніка оформлення опосередкованого синтаксичного зв'язку

З огляду на наведену вище аргументацію найбільш виваженою щодо розв'язання проблеми синтаксичного зв'язку в реченнях з уточнювальним компонентом видається позиція І. Вихованця, який розглядає його в межах тричленної конструкції й кваліфікує як підрядний опосередкований.

Механізм розгортання цього феномену охоплює три лінії підрядного зв'язку, дві з яких ідуть від синтаксичної домінанти до уточнюваного й уточнювального компонентів, а одна – від уточнюваного до уточнювального. Форми реалізації підрядного зв'язку між синтаксичною домінантою

та підпорядкованими їй безпосередньо й опосередковано компонентами залежать від її лексико-граматичної природи. Якщо синтаксичною домінантою є дієслово, валентність якого вимагає компонента, що в реченні постає уточнюваним, між ними встановлюється підрядний прислівний зв'язок у формі керування, а між синтаксичною домінантою та уточнювальним компонентом – підрядний опосередкований зв'язок у формі опосередкованого керування, напр.: *Вона жодного разу не озиралася, але чує їх, тих мисливців, які йдуть за нею* (Юрій Винничук); *Три сойки прилетіли під моє вікно і сіли на аличу, дерево бідних і голодних* (Галина Пагутяк); *Компанія спустилася вниз, до ріки, щоб роздивитися їх ближче* (Мирослав Лаук). Якщо синтаксичною домінантою є дієслово, валентність якого не вимагає компонента, що виконує роль уточнюваного, між ними реалізується підрядний прислівний зв'язок у формі вільного поєднання, а уточнювальний компонент їй підпорядковується підрядним опосередкованим зв'язком у формі опосередкованого вільного поєднання, напр.: *Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки* (Михайло Коцюбинський); *Руда залягала неглибоко, на дві-три лопати від поверхні* (Зінаїда Тулуб); *У дев'ять років мені теж уперше в житті довелося самотійно, без дорослих, їхати поїздом через половину Радянського Союзу* (Любо Дашвар). Подібну ситуацію маємо й у разі вираження синтаксичної домінанти субстантивом: ад'єктив, що в реченні є уточнюваним компонентом, підпорядковується йому підрядним прислівним зв'язком у формі узгодження, а ад'єктив, що постає уточнювальним, – підрядним опосередкованим у формі опосередкованого узгодження, напр.: *Вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ* (Панас Мирний); *<...> свекруха хоче їй добра, вона відчуває, мо', й не все, що коїться в неїній, Соломійчиній, душі, а щось відчуває* (Володимир Лис). Коли ж роль синтаксичної домінанти виконує предикативний центр речення, залежність адвербіатива, який є уточнюваним компонентом, віддзеркалена підрядним детермінантним зв'язком у формі вільного поєднання, а залежність адвербіатива, що є уточнювальним, відповідно – підрядним опосередкованим зв'язком теж у формі вільного поєднання, напр.: *Десь тут, за болотами, зачиналися польські нетрі* (Володимир Дрозд); *У безповітряному просторі, далеко внизу, він побачив низку пекельних планет, куди вирушали засуджені до мук душі грішників* (Любо Дереш); *Удень, після школи, я вбирала свою найкоротшу плетену сукню фабричного виробництва і найтовстіші шкарпетки бабциної роботи* (Наталка Сняданко).

Щодо форми реалізації підрядного зв'язку між уточнюваним та уточнювальним компонентами, то І. Вихованець витлумачив її як опосередковану залежну координацію. У пропонованому дослідженні спираємося на концепцію виокремлення не трьох, а чотирьох форм функціонування підрядного зв'язку (керування, узгодження, вільного поєднання (прилягання) й кореляції (Кротевич, 1959, с. 11; Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 24; Загнітко, 2004, 1, с. 27; Кульбабська, 2011, с. 523)), але, визнаючи певний ступінь синкретизму граматичної природи кореляції (Кротевич, 1959, с. 11; Слинько, Гуйванюк, Кобилянська, 1994, с. 32), трактуємо її як форму підрядного зв'язку, яка водночас містить деякі ознаки сурядності². Тому, зважаючи на те, що уточнювальний компонент дублює морфологійний вияв уточнюваного (окрім випадків, коли уточнюваними одиницями є прислівники чи їхні еквіваленти) і є другим позначенням тієї самої реалії, маємо підстави форму підрядного зв'язку між ними кваліфікувати як кореляцію, напр.: *Джосі втік із Східної Бенгалії, тобто з Пакистану, до Індійської республіки* (Микола Дашків); *Артема Веделя, автора Херувимської, запроторили до київської божевільні, звідки він уже не вийшов* (Галина Пагутяк); *Я навіть мемуари, тобто спогади, пишу!* (Анатолій Костецький). Аналогічно й у конструкціях, де ці одиниці виражені ад'єктивами³, напр.: *Маковей чекає від лейтенанта ще одного запитання, найголовнішого* (Олесь Гончар); *Чому найзаповітніші слова, найкращі, відкладаємо на потім?* (Неоніла Стефурак). У разі репрезентації уточнюваного компонента ад'єктивом, а уточнювального – непрямим відмінком субстантива, підпорядкування першого синтаксичній домінанті відбувається у формі узгодження, а другого – у формі опосередкованого вільного поєднання, напр.: *В божого чоловіка довга, до самого пояса, борода* (Пантелеймон Куліш); *Взуп мисливські чоботи, вихопив з піхов шаблю і, як був у довгій, майже до підлоги, нічній сорочці, кинувся рішуче до дверей – хто б не були оті співаки, то хоч налякає їх!* (Петро Угларенко). Що ж стосується випадків, коли уточнювані й уточнювальні одиниці експліковані прислівниками чи відмінковими формами в некатегорійному значенні, форма підрядного зв'язку між ними відповідає ознакам вільного поєднання: залежний компонент валентно не зумовлений, виражений незмінюваним словом чи його еквівалентом та

контактно розташований, напр.: *Там, за церквою, свято кінчається* (Володимир Діброва); *Ще один підозрілий випадок трапився у Львівській області, на кордоні з Польщею* (Таня Малярчук).

4. Подвійність / одиничність опосередкованого синтаксичного зв'язку

Окремої уваги потребує з'ясування характеру підрядного опосередкованого зв'язку на шкалі одиничність – подвійність, адже це питання не є таким очевидним, як може видатися на перший погляд. Не випадково І. Вихованець, розглядаючи реалізацію підрядного опосередкованого зв'язку в межах трикомпонентної конструкції, не постулює його подвійності. Обережно з цього приводу висловлюється й М. Мірченко, зазначаючи, що грамема опосередкованої підрядності «прилягає до категорії подвійного синтаксичного зв'язку, тобто якоюсь мірою поєднує характеристики підрядності і подвійного синтаксичного зв'язку» (Мірченко, 2004, с. 215). Як було показано раніше, подвійний синтаксичний зв'язок може бути зреалізований лише в синтаксичній трійці певної структурної моделі (див. Кобченко, 2017). Граматична специфіка такої синтаксичної трійки полягає в тому, що вона не є послідовним поєднанням трьох словосполучень, з неї можна вичленувати щонайбільше два словосполучення або два поширених детермінантом предикативних ядра, пор.: *Вона була руденька з лиця, в ластовинні, коротке, до плечей, волосся – кольору стерні, а очі – несподівано блакитні і добрі* (Володимир Дрозд): *коротке волосся і до плечей волосся; Тканини з льону, конопель та овечої вовни в Україні в давнину виробляли кустарним, цебто домашнім, способом* (Український історичний календар): *кустарним способом і домашнім способом; Сьогодні, недільного ранку, вселенський вітер мовчав* (Євгенія Кононенко): *сьогодні вітер мовчав і недільного ранку вітер мовчав*. Поєднання двох інших слів ні словосполучення, ні поширеного предикативного ядра не становить, пор.: **коротке до плечей, *кустарним, цебто домашнім, *сьогодні недільного ранку*. Інакше кажучи, один із трьох компонентів синтаксичної трійки може утворювати словосполучення або поширене детермінантом предикативне ядро з двома іншими, але ці два інші один з одним ні словосполучення, ні речення не утворюють. Саме це й вирізняє синтаксичні трійки з-поміж трикомпонентних словосполучень або простих речень. Якщо розглянемо трикомпонентну конструкцію, яка охоплює певну синтаксичну домінанту й виражені власне-іменниками уточнюваний та уточнювальний компоненти, побачимо, що всі її складники попарно утворюють словосполучення, пор.: *Вдячна була маленькому небожеві,*

² Аналітичний огляд кваліфікації синтаксичного зв'язку між прикладкою та означуваним словом див. (Кобченко, 2006).

³ Підтримуємо висловлену Є. Кротевичем тезу про можливість реалізації кореляції не лише між іменниками, а й між словами інших класів (Кротевич, 1959, с. 16).

Тарасику (Володимир Лис) → була вдячна небожеві, була вдячна Тарасику, небіж Тарасик; **Шукаємо натуру, тобто село, де б можна було проводити натурні зйомки** (Всеволод Нестайко) → шукаємо натуру; шукаємо село; село-натура. З цього видно, що уточнювальний компонент, виражений субстантивом, насамперед пов'язаний з уточнюваним, і для їхнього повноцінного поєднання участь третього компонента не конче потрібна. Цю тезу підтверджують і схарактеризовані вище речення, у яких уточнювана одиниця посідає позицію підмета, і присудок координує свої граматичні категорії особи або роду й числа лише з нею. Іншу картину демонструють тричленні конструкції, у яких уточнювана й уточнювальна одиниці експліковані ад'єктивами, адвербіативами чи їхніми еквівалентами або у яких уточнювана одиниця репрезентована займенниковим іменником: з них можна вичленувати лише два словосполучення або два прості речення з детермінантним поширювачем, тоді як поєднання уточнюваного й уточнювального компонентів у таких випадках словосполучення не становлять, пор.: Там, навпроти нашого вікна, я бачив Адріана <...> (Софія Андрухович) → Там я бачив Адріана; Навпроти нашого вікна я бачив Адріана; *там навпроти нашого вікна; Типовою для символу є **дейктична, тобто вказівна, функція** (Віталій Кононенко) → **дейктична функція; вказівна функція; *дейктична, тобто вказівна**.

З цього випливає, що синтаксичний зв'язок між уточнюваним і уточнювальним субстантивами може бути реалізований і без участі третього компонента попри те, що регулярно постає саме в тричленних конструкціях. Зважаючи на це, характер опосередкованого синтаксичного зв'язку, що функціонує в конструкціях із залежними субстантивами з домінуванням предметної семантики, потрактуємо як перехідний між подвійним виявом цього феномену та сумою двох одиничних. Сферою реалізації перехідного підрядного опосередкованого зв'язку є конструкції двох структурних моделей:

1) $V_f + (\text{праер})S_{2,6}$ (conj) (праер) $S_{2,6}$, напр.: Я ще у підпарубках терся, а він уже сватався до сестри моєї, **Тетяни** (Григорій Тютюнник); Тепер, скінчивши з діловим боком своєї праці, **познайомлю Вас, шановний добродію, із самою системою, або планом роботи** (Панас Мирний); У Нідерландах узаконили **евтаназію, тобто милосердне вбивство** (Ліна Костенко);

2) $S_{1,7} + S_2$ (conj) S_2 , напр.: Гальперн розповів мені про трагедію в родині його близького **приятеля, місцевого купця пана Барона** (Софія Андрухович); З-за спини **Гайшука** протиснулася

лукава **гостроророда мордочка Максима Полотайка, теж конюха** (Михайло Стельмах); – Іудазім обіцяв **приїхати в світ месії, тобто поза-світнього розуму** (Павло Загребельний).

Натомість підрядний опосередкований зв'язок, що постає між певною синтаксичною домінантою та уточнюваною й уточнювальною одиницями, вираженими двома прикметниками або прислівниками чи їхніми еквівалентами, кваліфікуємо як один із ядерних виявів подвійного синтаксичного зв'язку. Сферами його реалізації є синтаксичні трійки кількох структурних моделей:

1) $S_{1,7} + \text{Adj}_{1,7}$ (conj) $\text{Adj}_{1,7}$, напр.: **На білому, аж синюватому, полотні** дорожкою послалася машинка (Михайло Стельмах); **Всесвітня, зокрема й українська, публіцистика в наш час – це дуже розгалужена система літературно-мовної творчості багатьох журналістів** (Петро Дудик); **Державна, тобто безплатна, система навчання** лишилася в Німеччині <...> (Україна молада, 14.12.2005);

2) $S_{1,7} + \text{Adj}_{1,7}$, праер $S_{2,6}$, напр.: У чорній шапці, у доброму, сивого сукна, піджаці і чоботях – поважно йшов він, плечем торкаючися волового плеча (Андрій Головка); І обняла щасливим оком сіру фігуру сина, чужу неначе в довгих, аж до підлоги, штанах (Михайло Коцюбинський); Плантацію обступає густий ліс, а тут – карликові, по коліна, деревця (Василь Бережний);

3) $V_f + \text{Adv}$ (conj) Adv // праер $S_{2,6}$, напр.: Свирид Якович цілує сина і скроню, якось жалісно, по-жіночому, посміхається (Михайло Стельмах); Потяг є тільки один і ввечері, дець о сьомій тридцять три, він повинен **прибувати**, як тут кажуть, знизу – **тобто з рівнин** <...> (Юрій Андрухович); Дець на Залужжі **надсадно, з підвиванням, кричав сич** (Григорій Тютюнник);

4) $P + \text{Adv}$ (conj) Adv , напр.: **Колись, давненько вже, поїхав я** навесні до одного мого доброго приятеля (Остап Вишня); А зараз – хоч годину спочинемо, бо **завтра, тобто вже сьогодні, нас ждуть немалі випробування**... (Володимир Малик); Звідти, дець звисока, впало на нього світло... (Михайло Стельмах);

5) $P + \text{праер}S_{2,6}$ (conj) праер $S_{2,6}$, напр.: У нас, у Станіславові, такого вже не може трапитись <...> (Софія Андрухович); Куля влучила Мирона Даниловича в бік, під плече (Василь Барка); При кінці семестру, тобто в червні, вони мали побратися (Богдан Бойчук);

6) $P + \text{Adv}$ (conj) праер $S_{2,6}$, напр.: **Андрій знизу, з магістралі, бачив, як ті юрмиська** вливалися у вагони <...> (Володимир Дрозд); – У студії **діждей Дятел, і ми повертаємося до села Міцне** й тих загадкових подій, які знаменують, що

кінець світу розпочнеться саме тут, на Київщині! (Михайло Бриних); *Йому треба було виспатися, оскільки завтра, тобто в неділю, він був запрошений на обід до завідувачки бібліотекою Тетяни Віталіївни* (Марина Гримич);

7) P+праер $S_{2,6}$, (conj) Adv, напр.: *За озером, вдалині, жовтіли поля* (Володимир Гжицький); *Але треба було ще перемучитися вдома ціле літо, бо до тієї школи приймали на початку навчального року, тобто восени* (Богдан Бойчук); *Сніг випав, отже, позавчора, а через кілька днів, тобто сьогодні, по ньому залишилися тільки сліди* (Тарас Прохасько).

Висновки

Отже, опосередкований синтаксичний зв'язок за низкою істотних ознак можна зарахувати до підрядного типу. На рівні простого речення він постає між певною синтаксичною домінантою та уточнюваною й уточнювальною одиницями, реалізуючись у синтаксичних трійках кількох структурних моделей. Залежно від функційної природи поєднаних ним компонентів опосередкований синтаксичний зв'язок може бути подвійним або перехідним між подвійним та одиничним. Механізм його оформлення полягає в тому, що уточнюваний компонент, підпорядковуючи собі уточнювальний, втягує його в орбіту субординації своєї синтаксичної домінанти.

Форми реалізації подвійного опосередкованого підрядного зв'язку варіюються залежно від граматичної специфіки членів синтаксичної трійки. У синтаксичних трійках структурної моделі $S_{1,7}+Adj_{1,7}$, (conj) $Adj_{1,7}$ він реалізований у формі кореляції (між уточнюваним та уточнювальним компонентами), безпосереднього узгодження (між уточнюваним компонентом та синтаксичною домінантою) та опосередкованого узгодження (між уточнювальним компонентом та синтаксичною

домінантою). У синтаксичних трійках структурної моделі $S_{1,7}+Adj_{1,7}$, праер $S_{2,6}$ – у формі вільного поєднання (між уточнюваним та уточнювальним компонентами), безпосереднього узгодження (між уточнюваним компонентом та синтаксичною домінантою) та опосередкованого вільного поєднання (між уточнювальним компонентом та синтаксичною домінантою). У синтаксичних трійках структурної моделі V_f+Adv , (conj) Adv – у формі вільного поєднання (між уточнюваним та уточнювальним компонентами), безпосереднього керування або вільного поєднання залежно від валентного / невалентного характеру зв'язку (між уточнюваним компонентом та синтаксичною домінантою) та опосередкованого керування або вільного поєднання (між уточнювальним компонентом та синтаксичною домінантою). У синтаксичних трійках структурних моделей P+Adv, (conj) Adv; P+праер $S_{2,6}$, (conj) праер $S_{2,6}$; P+Adv, (conj) праер $S_{2,6}$; P+праер $S_{2,6}$, (conj) Adv подвійний опосередкований зв'язок постає в трьох формах вільного поєднання.

Підрядному опосередкованому зв'язку притаманна перехідна між подвійним та одиничним типами природа в конструкціях двох структурних моделей – $V_f+(праер)+S_{2,6}$, (conj) (праер)+ $S_{2,6}$ та $S_{1,7}+S_{2,6}$, (conj)+ $S_{2,6}$. Його перехідний характер спричинений тим, що синтаксичний зв'язок між уточнюваним і уточнювальним субстантивами може бути реалізований і без участі третього компонента – безпосередньої синтаксичної домінанти уточнюваного, на відміну від зв'язку уточнюваного й уточнювального ад'єктивів та адвербіативів, між якими ізольовано синтаксичний зв'язок виникнути не може.

Перспективи цього дослідження вбачаємо в студіюванні особливостей функціонування опосередкованого синтаксичного зв'язку на рівні складного речення, а також у вивченні інших сфер реалізації подвійного синтаксичного зв'язку.

Список використаної літератури

- Байдусь С. А. Семантико-синтаксична структура конструкцій з пояснювальними відношеннями : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / С. А. Байдусь ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 222 с.
- Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : [учебн. для вузов] / Н. С. Валгина. – Москва : Высшая шк., 1973. – 423 с.
- Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 1992. – 224 с.
- Глазова С. М. Пояснювально-ототожнювальні конструкції в українській мові: семантика, граматики, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Глазова ; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2005. – 20 с.
- Городенська К. Сполучники української літературної мови : [монографія] / Катерина Городенська. – Київ : Ін-т укр. мови НАН України : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
- Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 1. – 228 с.
- Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 2. – 254 с.
- Кадочнікова О. П. Різномірні кореляції пояснювальних конструкцій: формально-граматичний аспект / О. П. Кадочнікова // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2016. – Т. 189 : Філологічні науки (Мовознавство). – С. 34–38.
- Ключковський Б. Г. До питання про апозицію і структурно-граматичні способи її вираження в українській мові / Б. Г. Ключковський // Проблеми синтаксису. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1963. – С. 74–83.

- Кобченко Н. Реалізація вільного поєднання в конструкціях з прикладкою / Наталя Кобченко // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського : [зб. наук. праць]. – Серія: Філологія. – Вінниця : Вид-во «Діло»™ СПД Данилюк В. Г., 2006. – Вип. 8. – С. 59–64.
- Кобченко Н. Типологічні ознаки подвійного синтаксичного зв'язку / Наталя Кобченко // Лінгвістичні студії = Linguistic studies : [зб. наук. праць] / [Донецьк. нац. ун-т ; голов. ред. А. П. Загнітко]. – Вінниця : ДонНУ, 2017. – Вип. 33. – С. 41–49.
- Кротевиц Е. В. О связях слов / Е. В. Кротевиц. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 35 с.
- Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
- Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
- Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке / И. П. Распопов. – Москва : Просвещение, 1970. – 190 с.
- Русская грамматика : [научные труды] : в 2 т. Т. 2 : Синтаксис. – [Репр. изд.]. – Москва : Ин-т русского языка имени В. В. Виноградова, 2005. – 712 с.
- Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – Київ : Вища шк., 1994. – 670 с.
- Уханов Г. П. Пояснительная связь в ее отношении к сочинению и подчинению / Г. П. Уханов // Исследование по славянской филологии : [сб. посвящ. памяти акад. В. В. Виноградова]. – Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1974. – С. 336–342.
- Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке : [пособие для учителей] / Л. Д. Чеснокова. – Москва : Просвещение, 1980. – 110 с.
- Чикина Л. К. Присловные и предложенческие связи в русском синтаксисе : [учеб. пособ.] / Л. К. Чикина, В. В. Шигуров. – Москва : Флинта : Наука, 2009. – 192 с.

Natalia Kobchenko

GRAMMATICAL PECULIARITY OF INDIRECT SYNTACTIC CONNECTION IN THE STRUCTURE OF SIMPLE SENTENCE

Background. The problem of grammatical peculiarity of syntactic connection in sentences with explanatory semantic-syntactic relations has still not been solved. Various linguists qualify the syntactic connection between specified component and its specifier in different ways, namely as hypotaxis, parataxis, syncretic hypotaxis-parataxis or parataxis-hypotaxis, special syntactic connection – “explanatory”, especial syntactic meaning, which is the result of redistribution of syntactic connections in the structure of simple sentence.

Purpose. The purpose of the analysis is to prove syntactic dependencies between components of three-members constructions formed by indirect syntactic connection in the structure of simple sentence and to determine directions of these dependences.

Methods. The theoretical-methodological base of the research is the complex analysis of a sentence on the communicative, semantic-syntactic, and formal-syntactic levels, and, according to this, the qualification of the syntactic connection as the mediated by the semantic-syntactic level formal reflection of real connections between real things in the environment. We use some special methods also, namely: constituent analysis, analysis by the terms of dependence and elements of derivational analysis.

Results. Arrangement of indirect syntactic connection in the structure of simple sentence contains three lines of subordination. Two of them extend from main component to specified component and its specifier and one of them extends from specified component to its specifier. Connection between specified component and its specifier has two hypotaxis features (clear distinction to main component and dependent component, duplication of main component's morphological characteristics by dependent component) and one parataxis feature (belonging of specified component and its specifier to the same categorical word class). Simultaneously, this connection has peculiarities that contradict the parataxis nature, namely: specified component and its specifier are correlated with the same denotatum; there are explanatory semantic-syntactic relations, that do not correlate with parataxis, between them; they are not co-subordinate to the third component.

Discussion. The indirect syntactic connection may be interpreted as hypotaxis according to a set of its peculiarities. Its nature may be double or transitional between single and double depending on functional-categorical nature of combining components. The prospective of our study is to research other spheres of realization of double syntactic connection.

Keywords: double syntactic connection, indirect syntactic connection, heard-word-coordination, syntactic triplet, apposition, transitivity.

Матеріал надійшов 14.01.2018